

TANULMÁNYOK

Balázs Mihály¹

Szentábrahámi Lombard Mihály és Halle²

Szentábrahámi Lombard Mihályra (1683–1758) vonatkozó ismereteink lényegesen gyarapodtak az unitárius egyháztörténet Kozma Mihály által írott 18. századi fejezetei magyar fordításának közzétételével.³ Ebben nem csupán életútjának legfontosabb eseményeiről értesülhet a szélesebb olvasóközönség, hanem arról is, hogy milyen hírnévnek örvendett a más vallásúak és sajátjai között. Az előbbieket személyét és egyházának dogmatikáját egyaránt célba vevően az unitáriusok isteneként emlegették, míg az utóbbiak számára a nagy Szentábrahámi „csak” felekezetük szeme és szája volt, akiről már életében festmény is készült, melynek másolatai a legenda szerint Bécsben is olyan népszerűségnek örvendtek, hogy a későbbi uralkodó, II. József is csak nagy nehézségek árán tudott egyet beszerezni. Érdemei méltatása során Kozma az Ezékiel 1-ből kiinduló Fejérvári Sámuel halotti prédikációját idézi, s „négy lelkes állat” sajátosságait mutatja ki jellemében. Egyfelől ember volt, mert az üres címekért nem kapdosó alázatosság jellemezte, ökör is volt, mert fáradhatatlan teherhordozóként mulasztást nem ismerően dolgozott, a sas példázza az istenes dolgokban megnyilvánuló bölcsességét, és bátor oroszlánsként védelmezte az egyházat külső és a rossz erkölcsre haj-

¹ BALÁZS Mihály (1948) irodalomtörténész, a Szegedi Tudományegyetem nyugalmazott egyetemi tanára. Elérhetősége: rotonde9@gmail.com.

² A tanulmány megjelent a *Peregrináció és erudíció. Tanulmányok Tonk Sándor tiszteletére* c. kötetben. (Szerk. BOGDÁNDI Zsolt és LUPESCU MAKÓ Mária [Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2020], 45–58.) A munkát az NKFIH-OTKA 116234. sz. pályázata támogatta.

³ UZONI FOSZTÓ István, KOZMA Mihály és KOZMA János, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története* III/I., ford. MÁRKOS Albert, a fordítást a latin szöveggel egybevetette és kiegészítette BALÁZS Mihály, s. a. r. HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor és MOLNÁR Lehel (Budapest–Kolozsvár: MUE–MUEME–OSZK, 2018), A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1., 698–723.

lamos belső ellenségek ellen. A prédikáció idézése után aztán Kozma bizonyos negatívumokat is felemlget: az újításoktól való félelem, a saját elgondolásaiól engedni nem tudó makacsság, a sérelmeken túllépni nem tudó kicsinyesség.

A most szélesebb körben elérhetővé tett források bizonyára hozzájárulhatnak majd jellemének árnyaltabb bemutatásához is, ám a legfontosabb feladatnak mégis dogmatika- és kegyességtörténeti, továbbá egyházszerkezési szempontból egyaránt kiemelkedő fontosságú munkásságának feldolgozása látszik. Legalább az elindulást ebben is megkönnyíti majd az említett kiadvány, hiszen Kénosi Tőzsér János Földesi Ferenc gondozásában már korábban megjelent katalógusait⁴ kiegészítve, teljesebb listát kapunk életművének zömmel kéziratban maradt darabjairól. Ráadásul ez Hoffmann Gizella jóvoltából informálja az olvasót a művek elérhetőségéről is, s nem csupán a fő lelőhely, a kolozsvári Akadémiai Könyvtár jelzeteit tünteti fel, hanem gyakran utal további erdélyi és magyarországi gyűjteményekre is.

Ezzel együtt életművének feldolgozása kitartó munkát igénylő feladat lesz, hiszen a tanárkodása (1716–1737) alatt különféle tantárgyakból készült kompendiumok vagy a püspöksége (1737–1758) során született teológiai és az egyházi élet szolgálatában álló művek időrendjének és forrásainak tisztázása sem történt meg, s így természetesen nem kerülhetett napirendre az unitarizmus történetében betöltött helyének árnyalt elemzése sem. E tekintetben a legsúlyosabb tétel természetesen a *Summa universæ theologiæ christianæ* című műve, amelyet a közvélekedés szerint legalábbis még a kollégium tanáraként fogalmazott meg, de amely csak 1787-ben, II. József uralkodásának türelmesebb korszakában jelenhetett meg, s amelyről Derzsi Károly jóvoltából *A keresztény hittudomány összege* címmel 1899-ben magyar fordítás is napvilágot látott. Az ehhez fűzött reflexiók meghatározók voltak az életmű egészének értékelésében. Igen beszédes az a latin epigramma, amely Balla Imre bágyoni lelkész és egyházköri jegyző tollából született meg a latin kiadás évében, 1787-ben. Ez a mű szelíd hangjával hozza összefüggésbe a királyi jóváhagyás elnyerését, hangsúlyozza, hogy a szerző a Szentírás zsinórmértékét követve tanítja meg az olvasót arra, mit kell hinnie és cselekednie, s Fausto Sozzinin kezdve a teljes sociniánus teológiai mezőny felsorolásával úgy ad történeti kontextust a szerzőnek, hogy a 16. századi erdélyiek

⁴ KÉNOSI TŐZSÉR János, *De typographiis et typographis Unitariorum in Transylvania – Bibliotheca Scriptorum Transylvano-Unitariorum*, szerk. FÖLDESI Ferenc (Szeged: Scriptum Kft, 1991), Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 32., 39., 172–177.

közül csak Enyedit és Sommert említi meg, s egy szava sincs Dávid Ferencről.⁵ Folytatódik ez a tendencia a szerzőnkről pályaképet felrajzoló Jakab Eleknel, aki kijelenti, hogy Szentábrahámi minden erdélyi unitárius teológusnál nagyobb volt, nagyobb mint Enyedi vagy Dávid Ferenc, „nagyobb volt pedig önmérséklése s azon eszélyességénél fogva, hogy ő azon szirt mellett, hol amaz hajótörést szenvedett – melynek következése egy vallásnak szabad fejlődését szinte végképp fennakasztotta – szerencsésen tudván evezni, két század haladását kötötte egybe, s a XVIII. század üldözései közül kimentett egyházunk előtt új, boldogabb jövő pályáját nyitotta fel”.⁶ Nagyobb megértést mutat ugyan a régiség iránt Vári Albert Szentábrahámi teológiáját a modern unitarizmus felől nagy szakértelemmel bemutató tanulmánya,⁷ ám ő a kora újkori unitarizmus fejleményeinek hézagosságot ismerete következtében nem észlelt semmiféle különbséget Dávid Ferenc, Heltai Gáspár, Enyedi György, Csanádi Pál és Árkosi Benedek felfogása között, s így egyetértően idézte Jakab Eleknek az előbbivel nehezen összeegyeztethető mondatát: „Dogmatikánkban és confessiónkban egy, a szabad vizsgálódásban nagyon is előrehaladt felekezet hitének és meggyőződésének oly rámáját adta meg, úgy formázta azt a legnehezebb időben, hogy a lényegből formákért semmit fel nem áldozott, s eképpen létezésünk örök alapját vetette meg.”⁸ Még tovább haladt a Szentábrahámi megszelídítésében a Váriról nem tudó, de Jakab Elek tanulmányát ismerő evangélikus Masznyik Endre.⁹ Ő a Jakab Elek által idézett hitvallás és a nagy teológiai mű összevetéséből egy jó irányú fejlődést is kimutatni vél az unitárius püspök felfogásában. Ennek az a lényege, hogy az „antitrinitaristikus” tendenciákat elhagyva, a trinitást bibliai vagy üdvoconomiai értelemben hirdető, remonstráns teológiai irány képviselőjéig jutott el. Ez alapján a hazai teológiai irodalom legnagyobb dogmatikusaként ünnepli, aki nem csupán a Jézus nem imádására vonatkozó botránykövet iktatja ki teológiájából, hanem távol kerül a Krisztussal és a Szentlélekkel szakító enyhébb antitrinitárius felfogásoktól is, így – ez az akadály elhárulván – protestánsnak és

⁵ Közölve a harmadik jegyzetben leírt egyháztörténetben: UZONI FOSZTÓ, KOZMA, KOZMA, *Az Erdélyi Unitárius...*, 703–706.

⁶ JAKAB Elek, „Szent-Ábrahámi Lombard Mihály”, *Keresztény Magvető* 1. évf., 1. sz. (1861): 185.

⁷ VÁRI Albert, „Szentábrahámi teológiája”, *Keresztény Magvető* 35. évf. 4. sz. (1900): 145–154.; 5. sz. (1900): 257–267.; 6. sz. (1900): 307–319.

⁸ JAKAB, „Szent-Ábrahámi...”, 185.

⁹ MASZNYIK Endre, „Szent-Ábrahámi Lombard Mihály, mint dogmatikus I–IV”, *Theologiai Szaklap* II. évf., 3. sz. (1903): 199–211.; II. évf., 4. sz. (1904): 267–280., II. évf., 5. sz. (1904): 337–348.; III. évf., 1–5. sz. (1904–1905): 21–41.

kereszténynek tekinthető. Nincs most itt mód annak részletes kifejtésére, hogy az evangélikus teológus túlságosan messzire megy Szentábrahámi teológiájának „kifehérítésében”, azt viszont nagy elismeréssel kell hangsúlyoznunk, hogy a szakirodalomban ő mutatott rá először a Szentábrahámi és a németalföldi remonstráns teológusok közötti egyezésekre, s a kolozsvári teológus művében található hivatkozások alapján is szorgalmazta ennek elmélyült tanulmányozását.

Jóval később szerezhettünk tudomást Szentábrahámi további európai ösztönzőiről és forrásairól. Arról már Jakab Elek is írt, hogy 1711-ben a Szebenben tárgyaló országos bizottság unitárius tagjai mellé rendelték lelkésznek, s Kovács Sándor¹⁰ részletes életrajzot közölt arról a Homoródszentmártoni Bíró Sámuelről (1665–1721), aki az unitáriusok vezető képviselője volt, s azt is feltárta, hogy ő a századforduló éveitől haláláig nagyon fontos szerepet töltött be az egyház életében. A Teleki Mihály mellett nevelkedett, kitűnő felkészültségű jogász az új világban is magas polcra jutott, előbb az erdélyi harmincad főfelügyelője lett, majd 1715-től főkormányiszéki tanácsos. Egyházát nem tudta ugyan megóvni az ezekben az években elszenvedett veszteségektől, de a pénzügyi alapok létrehozására, valamint a világi elemek szerepének növelésére vonatkozó elképzeléseivel azok közé tartozott, akik képesek voltak a túlélés reményességét felcsillantani.¹¹ Csaknem bizonyos, hogy az egyház első főgondnokaként jelentős szerepe volt abban, hogy Szentábrahámi külföldi peregrinációra indult, s az sem kizárt, hogy nem csupán az anyagiak előteremtésében segített (erre utalna az is, hogy hazatérte után, 1715-ben egy fél évig ennél a családnál volt nevelő). Mivel a peregrináció első állomása Halle lett, az sem elképzelhetetlen, hogy ez a pietizmustól mélyen megérintett szász királybíró, Andreas Teutsch és Bíró Sámuel egyeztetett elgondolása volt. A magyar kutatás számára Font Zsuzsa által elérhetővé tett új adatok ezt nagyon valószínűvé teszik.¹² A pietizmus erdélyi terjesztésén fáradozó Christoph Nicolaus Vogt ugyanis arról számol be August Herman Franckének 1712. június 23-án, hogy Szentábrahámi Teutsch ajánlásával érkezik majd Halléba, ahonnan egy kis időt eltöltve Hollandiába megy. A levél folytatása – ez a diák,

¹⁰ Kovács Sándor, „Adalék Homoródszentmártoni Bíró Sámuel főgondnok életéhez”, *Keresztény Magvető* 108. évf., 1. sz. (2002): 12–19.

¹¹ Erről a hivatalnoktípusról új megfontolások: KESERŰ Bálint, „Multikonfesszionalizmus a Habsburg-Erdélyben: a kezdetek”, in Uő, *Ráció és rajongás. Eszmeformalom Nyugat-Európától Erdélyig (1580–1730)* (Budapest: Balassi, 2019), Humanizmus és reformáció 38., 173–188.

¹² FONT Zsuzsa, *Erdélyiek Halle és a radikális pietizmus vonzásában* (Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2001), 82–84.

noha sociniánus, nézeteiben úgy tűnik, megingott, és a királybíró nem kételkedik benne, hogy még visszatéríthető a jó útra – egyáltalán nem zárja ki az eltérő vallású férfiak együttműködését, hiszen Andreas Teutsch az erdélyi diák esetleges áttérésére vonatkozó reménységét nyilván nem osztotta meg az unitáriusokkal, ők pedig az ilyen megkísértést szinte természetesnek tekinthették. Ezt a Keserű Bálint által alapos tanulmányban bemutatott, Németországban lutheránussá lett, majd az unitáriusokhoz visszatért Paulus Michael Rhegeniusszal alig korábban történtek is napirenden tartották.¹³

Tőle eltérően forrásaink szerint Szentábrahámi egy pillanatra sem ingott meg a németországi evangélikus közegben, de a pietizmus jegyében frissen (1694-ben) alapított hallei egyetemen tapasztaltak számottevő hatással voltak életművének alakulására. Kézírtos hagyatékának imént jelzett feltáratlansága miatt erről teljes képet ma még nem alkothatunk, az viszont bizonyos, hogy ottani élményeinek és olvasmányainak jelentékeny nyoma a nagy teológiai összegzés függelékeként kezelt, de önállóan is terjesztett egyháztörténetében, illetőleg az ennek végén olvasható *Precautiones ad historiam ecclesiasticam tenendæ* című traktátus. Nem tudhatjuk, hogy ez a fontos reflexiókat tartalmazó szöveg mikor keletkezett. Az viszont bizonyos, hogy a nagy egyháztörténet kézírtos másolatai szinte mindegyikében tapad a főszöveghez, s ez figyelhető meg a latinból Uzoni Fosztó által készített magyar fordítás esetében is. Terveim szerint hamarosan sor kerül a latin és magyar változat párhuzamos közzétételére, ám mostani mondanóm érthetőbbé tételére elengedhetetlen, hogy felidézsem legfontosabb megállapításait.

Az összegzést megkönnyíti, hogy az egyháztörténet fő szövegére visszautalóan a szerző 24 pontban összegzi mondanóját. A tételszerű megállapításokat nagyon eltérő terjedelmű kibontás követi, ám ezek felsorolása képet adhat a gondolatmenet legfontosabb állomásairól.

1. A kereszténység korai írásai nagy pusztulásnak és pusztításnak lettek kitéve, sok a részlegesen vagy teljességgel meghamisított szöveg is.
2. Sokan kétes hitelű vagy meghamisított szövegekkel érvelnek.
3. Az egyháztörténet-írók a legritkább esetben elfogulatlanok, közöttük gyakoribb az előítéletesség, mint a világi történetírók között.
4. Nem lehet automatikusan eretneknek minősíteni azokat, akiket valakik így minősítenek. Különösen a hatalmon lévőkötől származó ilyen megjelölések gyanúsak.

¹³ KESERŰ Bálint, „Paulus Michael Rhegenius, az erdélyi unitáriusok és a német karteizianizmus” in Uő, *Ráció és rajongás...*, 63–74.

5. Kinek-kinek a hitét tulajdon szavaiból és írásaiból kell megítélni. A kútfő tartalmazza a tiszta vizet.
6. Nem csupán más tévedhet a véleményalkotásban, hanem mi magunk is.
7. A szekták elnevezéséből nem lehet következtetni tanításaikra.
8. Nem elég csak az egyik fél történetét olvasni.
9. Az egyháztörténeteket is meg kell próbálni előítélet nélkül olvasni.
10. A történetírók dicséreteit és gyalázkodásait egyaránt folyamatos mérlegelés tárgyává kell tenni.
11. A történetíróknak nem szabad csak a nekik tetsző dolgokat megörökíteni.
12. Az egyháztörténet-író nem hallgatja el a nagy férfiak vétkeit azzal az indokkal sem, hogy megörökítésük árt a keresztény vallásnak.
13. Az egyháztörténet-író ne kedvezzen egyik vallásnak sem, legfeljebb azt mérlegelheti, hogy egy vallás uralkodó vagy pedig elnyomott.
14. Hamis és erőtlén érveket és történeteket ne hozzunk fel egyetlen vallás védelmére sem.
15. Egy egyház szerencsés előmeneteléből nem lehet tanítási igazságára következtetni.
16. A csodák, a szentek és a mártírok számából sem lehet egy vallás igaz voltára következtetni.
17. A gyűlölet elvakít, ezért csak levetkőzése után szabad bármilyen ítéletre vállalkozni.
18. Nem nevezhető isteni buzgóságnak az, hogy a keresztények gyűlölik az eretnekeket.
19. Gyakran a téves magyarázatok, hamis következtetések és hasonlatok félretolásával lehet csak eljutni ahhoz, amit egy vallás tanít.
20. Valószínűbb annak a vallásnak az igaz volta, amely kisebb pompával és kevesebb külső szertartással élve, közelebb áll a kereszténység korai egyszerűségéhez.
21. A mai vallások értékelésekor abból kell kiindulni, hogy mennyire egyeznek a régi apostoli vallással, s elfogadhatatlan lenne a viszony megfordítása.
22. A cselekedetekben tapasztalható színleléseket meg kell különböztetni a szándéktól. Ez igaz a külső szertartásokra is, amelyek gyakran csak babonás tisztelgések.
23. A pogányok és keresztények vagy a különböző egyházak azonos szóhasználata gyakran eltérő tanítást takar.

24. Amint a kereszténység hajdanán csak fokozatosan távolodott el az ősi egyszerűségtől, sokak munkája kellett helyreállításához is. Ez a munka még csak a tanításokhoz jutott el, s nem került sor az erkölcsök megjavítására.

A felsorolt tételek természetesen csupán a gondolatmenet csomópontjait jelölik ki, s kiemelésük talán el is fedí a szöveg aránytalanságait, hiszen néhány esetben csupán pár soros, máskor többoldalas kifejtés következik. Ez részben azal magyarázható, hogy szerzőnk időnként szó szerinti idézetként vagy parafrázisként szinte oldalnyi szövegdarabokat emel át általa fontosnak tartott munkákból, sőt a kereszténység európai megjelenését és elterjedését taglaló befejező részben fel is bomlik ez a szerkezet: egy nagyon terjedelmes egységben 17–18. századi történetírók mutatják be, hogy az uralkodók miképpen és milyen konkrét hatalmi megfontolásból vették fel a kereszténységet.

A mű kezdetén a később is folyamatosan felhasznált szerzőktől vett idézetek jelenítik meg az egyetemes keresztény egyház korai időszakára vonatkozó tragikus forráshelyzetet. A nagy vállalkozás egészével összhangban (ne feledjük: az egyháztörténet a nagy dogmatikai összefoglalás részét képezi) remonstráns és unitárius szerzők sorakoznak fel. A felütést a folytonosan jelen lévő alapvető forrás, a legeruditusabb remonstráns, Johannes Clericus (Jean Le Clerc) a pusztulást nagyon érzékletesen lefestő, hosszas idézése jelenti. Itt idézett egyháztörténete (*Historia ecclesiastica duorum primorum a Christo nato sæculorum, e veteribus monumentis depromata*) mellett folyamatosan használja az *Ars critica* című nagyon híressé vált filológiai értekezés három kötetét. A remonstránsok közül valamivel ritkábban, de folyamatosan hivatkozik még Philipp Limborch *Historia inquisitionis* című munkájára. Ehhez csatlakoznak a szentháromságtagadókkal szorosabb kapcsolatot ápoló Christophorus Sandius *Bibliotheca Antitrinitarioruma*, de főleg a *Nucleus historiæ ecclesiasticæ* című nagy igényű összefoglalás a szentháromságot valamilyen formában tagadókról. Hivatkozik még felekezetétől távolabbi szerzőkre, így a történészek közül a református Guilelmus Perkinsiusra, a katolikus Melchior Canusra, valamilyen összefüggésben Bellarminus és Baronius mellett előkerülnek a magdeburgi centuriák szerkesztői, sőt a legendásan elfogulatlan Jacobus Thuanus is, ám vizsgálataink jelenlegi fázisában már kijelenthető, hogy ezeket csupán másodkézből, a remonstráns és antitrinitárius elődök munkájából idézi. Úgy tűnik tehát, hogy a legnagyobb önállósággal a sok 17–18. századi történészt önállóan használó, befejező rész készült el, jóllehet itt is jelentékeny mintái voltak, valamilyen mértékben talán a más szempontú európai áttekintést adó és többször hivatkozott Pufendorf is.

Ebben a kontextusban aligha hagyható figyelmen kívül, hogy három olyan, Halléhoz a legszerveesebben hozzátartozó szerzőt is meg tudunk nevezni, akinek valamelyik írását Szentábrahámi egészen bizonyosan kézbe vette művének megfogalmazásakor. A felbukkanás sorrendjében is első Christian Thomasiust nem kell bemutatnunk, hiszen életművének legfontosabb mozzanatairól magyar nyelvű szakirodalom alapján is lehet tájékozódni. Ráadásul Font Zsuzsa monográfiája kifejezetten hallei tevékenységéről ad tömörségében is roppant informatív összefoglalást. Szentábrahámi öt esetben is *Cautelæ circa Præcognita iuris prudentiæ ecclesiasticæ* című művének az egyháztörténet-írással foglalkozó fejezetére hivatkozik. Mivel ennek első kiadása már 1712-ben megjelent, egyáltalán nem kizárt, hogy már akkor beszerezte magának, de lehetséges persze, hogy későbbi kiadások valamelyikéből dolgozott. (A kérdés azért nem dönthető el, mert az unitárius szerző nem lapszámra, hanem a fejezetek, illetőleg azon belül a paragrafusok számára hivatkozik.) Bizonyos viszont, hogy az 1712. szeptember 18-án a jogi karra beiratkozó és 1713 tavaszáig itt tartózkodó unitárius diák hallgathatta az intézmény működésére és az oktatás jellegére alapvető befolyással bíró s 1710 óta rektorként is funkcionáló, nagy hírű professzor előadásait, s könyvének elővétele bizonyosan nem független az akkor szerzett élménytől.

A felhasználás közös mozzanata a felekezeti elfogultságok mibenlétének és kezelésének körvonalazása. A harmadik tétel részletes bemutatása során átvett részletben a német bölcselelő azt hangsúlyozza, hogy az előítélet-mentesség annak a vallásnak a feladását is magában foglalhatja, amelyben felnevelkedtünk, ha bebizonyosodna, hogy ez nem egyezik meg „az első időbeli religióval, hiszen ennek létrehozói bizonyosan nem olyan mértékben voltak a Szent Lélektől ihletettek, mint a próféták és apostolok”.

Még erősebben érinthette meg az unitárius szerzőt a 13. tétel keretében bedolgozott terjedelmesebb szövegegyeség. Thomasius itt nagy indulattal beszél: az uralkodó klérus mindent megtesz azért, hogy életüktől, becsületüktől és javaiktól megfosssa ellenfeleit, s gyakran a közrend védelmére hivatkozva nem engedi meg az elnyomott vallási közösség híveinek, hogy „mérget terjesztő műveket” tegyenek közzé, s lehetetlenné teszi védekezésüket. Erős törvényszerűségnek tartja tehát, hogy a legnagyobb gyanakvással kezeljük az elnyomott vallás bűneiről szóló híreszteléseket, hiszen az elnyomottaknak minden tekintetben nagyon óvatosnak kell lenniök, és így egészen bizonyosan tisztességes életmódot folytatnak. Az is bizonyos, hogy az uralkodó vallás hívei sok írást tehetnek közzé az elnyomottak meggyűlöltetésére, míg emezek egyházuk történetét sem tudják megosztani a nyilvánossággal. A kialakult gyakorlatot jól példázza Ágoston, aki, amikor elítélték őt a donatisták, felemelte szavát a vallás üldözése ellen, ám ami-

kor ő került uralkodó helyzetbe, a donatisták üldözésébe kezdett. De így változott az evangélikusok és a reformátusok véleménye is helyzetük függvényében. Thomasius számára ez érthetővé teszi a sokak által támadott és elfogultsággal vádolt Arnold álláspontját, aki számára az elfogulatlanságnál fontosabb volt a befekettítés leleplezése. (Itt Gottfried Arnold nagy vihart kavart *Unparteiische Kirchen- und Ketzerhistorie* című művéről van szó.) Arnold ugyanakkor hibát követett el a misztikusok felmagasztalásával: elhallgatta, hogy ők megvetik a jó cselekedeteket. Végül Thomasius szinte provokatív határozottsággal szögezi le, hogy ha egy, az elnyomottakat illető vád vizsgálata során az uralkodó vallás ezer híve közül akár csak egyetlenegy is akadna, aki az elnyomottak ártatlansága mellett állna ki, akkor az ő álláspontját kell elfogadni.

Szentábrahámi és közössége nyilvánvalóan erősen érintve volt az elmondottakban, ám óvatosságból az eredetit megszelídítve fogalmaz. Arnold Ágoston, az evangélikusok és a reformátusok említése nélkül metszi ki, szokatlan módon alpontokba rendezve, a legfontosabbakat:

- a. Az uralkodó vallásnak az elnyomotról terjesztett híreszteléseie eleve gyanúsoknak tartandók, mivel az elnyomott vallás hívei általában okosan és „módos emberességgel” viselik magukat.
- b. Törvényszerű, hogy az uralkodó vallás vezetői az elnyomott vallás történetéről gyűlöletet keltő módon nyilatkozzanak, a maguk históriáját pedig megszépítsék.
- c. Ha egy kérdésről ellenkező értelemben nyilatkoznak meg az uralkodó és az elnyomott vallás hívei, akkor valószínűbb, hogy az utóbbiaknak van igazuk.
- d. Ha az uralkodó vallás hívei közül akár csak egy nyilatkozna úgy, hogy egy vitatott kérdésben ők követtek el hibát, az elnyomott vallás hívei pedig vétlenek, akkor az ellenkezőjét állító többség ellenében is ezt kell elfogadni.

Két további – az apostoli idők utáni csodákkal szemben fenntartásokat megfogalmazó, illetőleg a kereszténységet felvevő fejedelmek hatalmi és gazdagodási motivációját hangsúlyozó – Thomasius-hivatkozásnál talán nem érdemes hosszabban elidőznünk, annál érdekesebb viszont a 20. tétel bő magyarázata. Itt a Gottfried Arnoldot idéző Thomasius felhasználásával az ősegyház nagyon szuggesztív rajzával találkozunk. Egyszerű hit és erkölcs jellemezte ezt a közösséget, nem voltak szubtilis hittételeik és pompázatos szertartásaik, a lakodalmi és temetési szertartások is díszes külsőségek és hosszú beszédek nélkül zajlottak le. De nem volt gyakorlat az ellenkező értelmű vagy hamis tanítások üldözése sem. Az első századok egyházatyái jóval szabadabban adták elő egyszerű és mindenki

számára követhető hitcikkelyeiket, mint a későbbi zsinatok. Művének címét ugyan említés nélkül hagyva s személyére sem reflektálva, de Thomasius közvetítésével az erdélyi unitárius mégiscsak átveszi tehát Gottfried Arnoldnak a radikális pietizmusban fogant elképzelését. Ezt persze megkönnyítette a Thomasiustól ugyancsak átemelt óvás is: igaz ugyan, hogy elfogadhatatlan az ősegyházi állapotok leírása során a mostani igaznak gondolt viszonyokhoz szabni az ott tapasztaltakat, ám attól is óvakodni kell, hogy a régiségben tapasztalt tökéletesség felismerése után azonnal annak megvalósítására törekedjünk, nem törődve azzal, hogy lehetővé teszik-e ezt a mostani állapotok, s hogy eszközeink megvannak-e hozzá.

A Halléhez köthető személyiségek közül Szentábrahádi kétszer is hivatkozik Friedrich Gladow egyik munkájára. Ez a sokszínű személyiség Lipcséből került ide, ahol nagyon fiatalon jelentetett meg egy német nyelvű értekezést a kereskedelmi élet kérdéskörében, majd Halléban 1712-ben a híres Gabriel Naudé politikai írókat feldolgozó bibliográfiájához írt németországi kiegészítéseket, később plágiumvitába keveredett egy, a német birodalom történetével foglalkozó kiadványa kapcsán, legutolsó műve pedig Jean Le Clerc franciául írott Locke-életrajzának fordítása volt. Vallásbölcseleti szempontból legjelentősebb írását ugyanakkor álneven tette közzé. Az *Irenæi Elpisti disquisitio de elegendâ religione in Germania* bevallottan Christian Thomasius ihletésére íródott, és a nyomdahely megjelölése nélkül jelent meg Halléban 1719-ben. Az előszó elmondja, hogy korábban lutheránus volt, majd kifejti: nevét azért titkolja el, hogy érveire figyeljenek, s ne személye foglalkoztassa az olvasót. Az igaz vallás keresésének jogát mindenki számára garantálni akaró szerző egyéni módon és sok kortárs megoldási javaslatot mérlegelve érvel a határok között tartott kételkedés létjogosultsága mellett, tehát a kinyilatkoztatás és a ráció összhangjára törekedve jut el a babonásokkal terhelt lutheranizmus elvetéséig, s köt ki a reformátusság mellett.

Nem tudhatjuk, hogy ezek közül bármi is eljutott-e Szentábrahámihoz. Biztosan kézbe vette viszont Gladow 1714-ben Halléban megjelent *De erroribus historicorum vulgaribus* című disszertációját. Természetesen ebben az esetben sem tartjuk kizártnak, hogy személyesen is ismerte a szerzőt, hiszen együtt hallgathatták Thomasius előadásait. A nagy hallei professzor ihletése egészen nyilvánvaló a műben, amely a történetírás egyetemes kérdéseibe ágyazva beszél kritikusan az egyháztörténet-írás helyzetéről. Nagyon határozott az indítás is: szerinte a történetíróknak azt az empedoklészi elvet kellene követniök, hogy csak a bizonyítást nyert dolgokat szabad bemutatni, s úgy látja, ennek megvalósításához azok kerülnek közel, akik Lukiánosz, Jean Le Clerc és Christian Thomasius tanácsait követik. A kétrészes mű első egységének 18. paragrafusá-

ban aztán sor kerül az egyháztörténészek elfogultságának leleplezésére is. Általános baj, hogy az egyházi férfiak csak a sajátjaikról képesek jót mondani, s ezt mindenkitől könyörtelenül megkövetelik. A kialakult megfélemlítés és zsarnokság két áldozatát, a protestánsokról jót mondani merészülő Jacobus Thuanust és a tridenti zsinatot tárgyilagosan bemutató Paulus Sarpiust név szerint is megemlíti.

A kérdéskör rendszeres tárgyalására aztán a második rész 15. és 16. paragrafusában kerül sor. Mivel Szentábrahámi innen emel ki részleteket, a gondolatmenet mellett a példákat is felidézzük. Szerzőnk Augiász istállójáról beszél: mindenki csak a sajátjaira hallgat, gátlástalanul gyártják a csodákat, a félelem, az elfogultság és az erudícióval megtámogatott hamis vélekedés vált uralkodóvá. Gyalázzák Julianus aposztatát, mert nem volt keresztény, ugyanakkor dicsőítő költeményeket írnak Traianusról, jóllehet az antik szerzők szerint iszákos és mindenfajta bűnökkel terhelt volt. A katolikusok megszámlálhatatlan hazugságot terjesztenek Lutherről és Kálvinról. Így aztán igaz Lucretiusnak az a mondása, hogy a vallás gyalázatos és erkölcstelen tettekre ösztönöz. De szeretné azt is, hogy a protestánsok se tekintsek igaznak a Johanna papissáról szóló történetet, továbbá azt, hogy X. Leó pápa a kereszténység kigúnyolója volt, VII. Gergely pápa pedig az ördöggel cimborált. Ha felütöd Baroniust, a magdeburgi centuriákat, Maiburgiust, Spanheimiust, mondja, ezernyi példát találsz az ilyenekre. De nem kevésbé gyanús számára Arnold véleménye sem. Dicséret illeti őt azért, mert sok igaz dolgot feltárt, de nem helyesli, hogy a vádlott felmentésének szándékával fogott az íráshoz. Nem csupán az igazságot kutatja tehát, hanem elfogultan írja meg históriáját. Az ilyenek aztán félrevezetik a politikusokat is, így aztán ezek védelmezni kezdik Klodvig háborúját a gótok vagy Nagy Károlyét a szászok ellen azzal, hogy ariánusok vagy pogányok voltak, s így lesz a kereszties hadjáratokból az Úr háborúja. Ha az ilyen vállalkozások sikeresek lesznek, akkor a hit győzedelmeskedik, ha nem, akkor a bűneinkkel magyarázzák. Karlstadt üldözését, Luther bosszúját a pápa vagy szigorú fellépését Anglia királya ellen bocsánatosnak tartják, Ximenes bíborosról elismerően emlegetik, hogy átkot szórt arra, aki arannyal akarta megvesztegetni, de elfeledik, hogy szenteknek tartotta azokat, akik erőszakkal térítették meg az indiánokat.

Szentábraháminál ebből a hosszú és több felekezet dolgát előhozó szemléből név szerint csak Johanna papissa, X. Leó és VII. Gergely marad meg. Eljárását motíválhatta egy-egy példa merészsége (Julianus aposztatáról a korai újkorban

nagyon kevesen mertek elismerően nyilatkozni¹⁴), vagy az, hogy az adott személyiség vagy ügy kevésbé volt ismert a feltételezett erdélyi olvasók számára. Bármilyen okból is történt, az erdélyi szerző szövege a kihagyások következtében súlytalanná és szárazzá vált, amelyben szinte a levegőben lógnak az argumentációs példatártól megfosztott mondatok.

Nem hajtott végre ilyen változtatásokat az erdélyi szerző, amikor a harmadik hallei, Johann Franz Buddeus egyik szövegéhez nyúlt. Őt e műve írásakor már persze inkább egykori halleinek nevezhetjük, hiszen a pietizmushoz sok tekintetben közel álló s a felvilágosult reformortodoxia egyik jelentékeny képviselőjének tekintett teológus az 1690-es években tartózkodott Halléban, később, 1706-ban a jénai egyetem professzora lett. 1701-ben mindenesetre még itt jelentette meg politikai disszertációját a keresztény vallás és az állam viszonyáról (*Dissertatio politica de concordia religionis christianæ statusque civilis*), amely felkeltette Szentábrahám érdeklődését is.

Makulátlan evangélikus módon az értekezés bevezetése azt ecseteli, hogy a pokol génusza nagy eszköztárral rendelkezik ugyan a keresztény vallás tönkretételére, de a leghatásosabbnak az bizonyult, hogy az uralkodók és fejedelmek között is elhíresztelte: a keresztény vallás veszélyezteti az állam létét. Ezzel a váddal már Krisztusnak is meg kellett küzdenie, s bár ő és tanítványai a Szentírással is igazolhatóan sikeresen cáfolatát adták, az ördög folyamatosan napirenden tartja. A szöveg első része újdonságot nem nagyon hozó paragrafusokba szedett cáfolat (a kereszténység az uralkodás isteni eredetét hirdeti, az alattvalókat engedelmességre inti, képes körvonalazni a fejedelmek feladatait, fellép az államot veszélyeztető nagy morális vétkek, a fősvénység, a kéjvágy és a nagyravágyás ellen, s így az állam épségének legfőbb garanciája). Ezen ismétlésekkel teli fejtegetése során jut el annak a szentenciának a kimondásáig, hogy nem lehet jó keresztény, aki nem jó polgár, és nem jó polgár, aki nem jó keresztény.

Innen veszi át unitáriusunk azt a szövegrészt, amely a téveszméket a nevek és a források felsorolásával veszi sorra. Először Machiavellit említi, aki a vallásban csak az uralkodás eszközét látja, s nem beszél arról, hogy a keresztény vallás legfőbb célja mégiscsak az, hogy az embereket az örök boldogságra vezérelje. Még nagyobb azok vétke, akik a vallást nagyravágyásuk és fajtalan kívánságaik

¹⁴ A legismertebb Montaigne híres esszéje. Ács Pál *A Jó török Kuriozítás, tudomány és spiritualizmus Johannes Löwenklau török történetében* c. tanulmánya szerint a nemzetközi szakirodalomban fölmerült annak lehetősége, hogy Flavius Claudius Julianus császár pozitív hangnemű bemutatásának Löwenklau volt a forrása. Lásd Ács Pál, *Átszitált idő. Tinóditól Tandoriig* (Budapest: Kalligram, 2014), 284., 551.

kielégítésére fordítják, s ezek nagyon sokszor megelégszenek a vallás árnyékának megismerésével is. Itt mintegy három oldalon keresztül a retorikus kitérők (vajha kevesebb példánk lenne, hosszadalmas lenne minden eset számbavétele stb.) és néhány alább említendő lerövidítés mellett a szöveg egészének szinte változtatás nélküli átvételével kapunk példatárat a kereszténységhez csak a hatalom megszerzése érdekében való csatlakozásról vagy a bosszúvágy vezérelte uralkodókról, a Jagellóktól kezdve a spanyol és portugál királyokig. A szemlét nem az teszi érdekessé, hogy Szentábrahám minden további nélkül átveszi a történetírókra való hivatkozást is Martinus Cromerustól Thuanuson át a Portugália történetével foglalkozó Konestaggius Hieronymusig, hanem az, hogy ezáltal megidéződik az európai eszmetörténet néhány újító szemléletű nagysága is.

A bírált Machiavellin kívül kommentár nélkül kerül elő a francia történekek taglalása során a modern politikai tudomány és könyvtárkultúra megteremtésében egyaránt fontos szerepet játszó Gabriel Naudé, az európai tacitizmus történetében számontartott Christoph Forstner, akinek Tacitus-kommentárja vesz át egy antik epizódot vagy Johannes Barclaius (John Barclay), akinek a népkarakterológiai művéből (*Icon animorum*) merít a spanyol királyok bosszúvágyának ecsetelésekor.

Nem könnyű persze az említések háttérének pontos körvonalazása. A legyszerűbb talán Machiavelli esete. Lukácsy Sándor¹⁵ adatgazdag tanulmányában, illetőleg Kaposi Márton¹⁶ nagy összegzésében természetesen nem szerepel ez a korban csak kéziratban hozzáférhető említés. Nem is jelent semmiféle meglepést az egyházi férfiú tollából származó elmarasztaló vélekedés. Említésre méltó lehet viszont, hogy az elmondottak alapján Szentábrahám föltétlen azok közé tartozik, akik nem csupán híresztelés alapján nyilatkoztak, hiszen Buddeus munkája az ebben a körben születettek közül a legrészletesebben érvelők közé tartozik.

Nagyon takarékosan használja fel Buddeusnál a Naudéről olvasottakat is. Átveszi azt a megállapítást, hogy a franciák ugyan Klodvigot szentjeik közé számítják, ám valójában az államérdek (ratio status) vezényelte, amikor felvette a kereszténységet. Elhagyja viszont a folytatását, ahol Buddeus Naudét kivonatolva ironikusan beszél arról, hogy egy Jean Navaron (1550–1622) nevű szerzőnek micsoda hiába való fáradozásába került egy művében (*De la sainteté du roi Clovis*, Paris, 1621) Klodvig szent voltát igazolnia, pedig valójában az illetett volna

¹⁵ LUKÁCSY Sándor, „Az állam lelke. Machiavelli és egyházi irodalmunk”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102. évf., 3–4. sz. (1998): 301–336.

¹⁶ KAPOSI Márton, *Machiavelli Magyarországon* (Budapest: Argumentum, 2015).

hozzá, amit egy költő Scipio Africanus szájába adott. (A szerzőt a francia fordítást adó Naudé és a latint közlő Buddeus sem adja meg. Az Enniusnak tulajdonított verstöredéket Cicero *Az államról* írott műve, illetőleg Seneca egyik levele örökítette át az utókorra. Szövege és magyar fordítása: „Si fas cædendo, cœlestia scandere cuiquam, Mi soli cœli maxima porta patet.” („Mert ha az égi vidék fel tárul bárki előtt is, Csak nékem nyílik meg az égi kapu majd.”¹⁷) A születőben lévő politikai irodalomnak ez az irodalmi allúziókkal is dolgozó, tudósan ironikus részlete túlságosan bonyolult és talán túlságosan profán volt az unitárius szerző számára.

A további két esetben még kevesebb az, amit a kezünkben tartunk ahhoz, hogy messzebb menő következtetésekre jussunk. A politikai életben is jelentős szerepet kapó s először 1626-ban már Tacitus-kommentárokat megjelentető (*Ad libros sex primus Annalium C. Taciti notæ politicae*, Patavii, 1626) Christoph von Forstnert (1598–1667) számontartja a németországi tacitizmussal foglalkozó szakirodalom,¹⁸ ám nyilvánvalóan túlzás lenne arról beszélni, hogy Szent-ábrahámot megérintette ez az irányzat csupán az alapján, hogy Buddeus nyomán két helyen idézi művének valamelyik kiadását. Hasonlóképpen John Barclay *Icon animorum*ának áttételes idézéséből sem következtethetünk a népkarakterológiai irodalom iránti elkötelezett érdeklődésére.

A jelentékeny művelődéstörténeti anyag megmozgatását persze így is nagyon fontosnak tartjuk. Figyelemre méltóvá a művet mégis az teszi, hogy képes volt a felekezeti elfogultságon felülemelkedni tudó megfontolásokat megfogalmazni az egyháztörténet-írás módszereiről és feladatairól. Ezt még akkor is méltányolhatjuk, ha tudjuk, hogy egy létében is fenyegetett, súlyos megkülönböztetéseknek és megpróbáltatásoknak kitett egyház elemi érdekei is vezérelték.

¹⁷ CICERO, *Az állam*, ford. HAMZA GÁBOR, HAVAS LÁSZLÓ (Budapest: Akadémiai, 2016), https://mersz.hu/hivatkozas/cicero_sect2_p6#cicero_sect2_p6, letöltve: 2020. augusztus 31.

¹⁸ MICHAEL STOLLEIS, *Geschichte des öffentlichen Rechts in Deutschland*. Erster Band: *Reichspublizistik und Polizeywissenschaft 1600–1800* (München: Verlag C. H. Beck, 1988), 102–105.